

АМИР ТЕМУРНИНГ ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ СИЁСАТИ ТЎҒРИСИДА

Магдиходжаев С.С

и.ф.д.,

Турапов Р.А.

профессор

Аннотация: Мақолада Турон заминида мустақил давлат тузиш ва хорижий мамлакатларни фатҳ этиши ўрганиб чиқилди. Ташқи муносабатларда тутилган йўл-йўриги таҳлил қилинди. Амир Темур империясининг турли босқичлардаги иқтисодий фаолияти ҳам, амалга оширган умумий сиёсатнинг ажралмас ва узвий бир қисми сифатида кўрсатиб ўтилди. Соҳибқирон элчиларни танлашда катта эътибор берилганлиги алоҳида аҳамият касб этилишини кўрсатилди. Амир Темур дипломатиясига хос хусусиятларига эга катор усуллар ёритиб берилди. Олиб борилган одилона ташқи иқтисодий фаолият очилиб берилди. Мамлакатга чет эл сармоясининг кириб келишини ва бунинг натижасида аҳолининг иқтисодий баркамоллигини ўсишда ташқи иқтисодий алоқалар муҳим роль ўйнаши таҳлил қилиниб, кўрсатиб ўтилди.

Калит сўзлар: ижтимоий-иқтисодий, ташқи муносабат, бевосита, ташқи иқтисодий сиёсат, тужжор, нома, истибдод, дипломатия, сармоя, забун, рисолат, алқисса, мулозамат.

Амир Темурнинг юришларидан мақсад нафақат мамлакатнинг сиёсий балки ижтимоий-иқтисодий ахволини яхшилашдан ҳоли эмас эди. давлат иқтисодини юксалтиришда эса ташқи иқтисодий алоқалар муҳим ва катта ўрин тутишини амир темур яхши тушунган.

Улуғ ўзбек олими И.Мўминов Амир Темурнинг Урта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли” рисоласида Соҳибқирон фаолиятини икки босқичга, Турон заминида мустақил Давлат тузиш ва хорижий мамлакатларни фатҳ этишга йуналтирилган даврларга бўлиб ўрганишни тавсия этади. Унинг ташқи муносабатларда тутган йўл-йўригини таҳлил этишди ҳам ана шу мезондан келиб чиқиш маъқул келади. Чунки тарихда таркиб топган ҳар қандай мамлакатнинг ташқи иқтисодий сиёсати ва хорижий муносабатлари унинг муносабатларининг бевосита давоми сифатида намоён бўлиши маълум ва ҳақиқатдир. Амир Темур империясининг турли босқичлардаги иқтисодий фаолияти ҳам, амалга оширган умумий сиёсатнинг ажралмас ва узвий бир қисми сифатида каралмоғи лозим.

Соҳибқироннинг Моварауннахрда мустақил давлат тузиш жараёнидаги ташқи иқтисодий фаолияти, унинг хавфсизлигини таъминлаш мақсадида Олтин Ўрда ва Дашти Кипчоққа нисбатан амалга оширган тадбирлари, жаҳонғирлик фаолияти бошланганда, у дастлаб Хуросон, сўнгра Эрон ва Ажам Ирони, Кавказ сарҳадлари,

Ҳиндистон, ҳитой, сунгра араб мамлакатлари ҳамда Туркия ва ниҳоят Овруна давлатлари билан бўлган иқтисодий алоқалари жўда ҳам кенг қамровлидир.

Амир Темурнинг ташқи иқтисодий сиёсати борасидаги фаолиятига тааллуқли воқеалар шуни кўрсатадики, у бирон дақиқа бўлмасин сиёсий ходисалар тизгинини назардан кочирмаган ва тинмасдан меҳнат қилган. Нафақат самарканд балки бепаён империянинг каерида бўлмасин ҳар вақт чет эл элчиларни қабул қилган ва атроф мамлакатлардан узлуксиз маълумотлар келиб турган.

Шароффиддин Али Яздийнинг ёзишига, Темур саройига Миср, дашти Кипчоқ, араб мамлакатлари, Франция, Испания ва Шарқий Туркистондан жуда кўплаб элчилар келиб туришган.

“Амр қилдимки,-дейди Темур ўз “Тузуклари” да,- мингта тезюрар туя минган, мингта от минган елиб югурувчи кишиларни чопкунчи, минг нафар тезюрар пиеданичопар этиб тайинласинларки, турли мамлакатлар, сархатларнинг хабарларини қўшни ҳукмдорларнинг мақсадлари ва ниятларини билиб, ҳузуримга келиб хабар қилсинлар, токи бирор ходиса, кор-хол юз бермасдан бутун чора ва иложини қилайлик....

Амир Темурнинг ўзи эса бошқа мамлакатларга элчилар обераар экан, унинг номидан иш кўрувчи одамларнинг эътиборли, эл-юрт ичида танилган ва ақл-зақоватли бўлишига катта эътибор беради. Буни италиялик тужжор Мичианелли асарида келтирилган қўйидаги сатрлар тўла испотлайди. “Амир Темурнинг кишилари деб ёзади у,-жуда ҳам кўркам эди, ўлар насли-насабига кўра улугвор кўринарди. Улар олий ҳусусиятли, фаросатли, машҳур, ёшига караб мансабдор бўлган кишилар эди...Темурнинг шундай элчилари бор эдики улар, араб, юнон, хибру(яхудий) ва бошқа катор, тилларни билардилар, осмон илми геометриядан машҳур эдилар. Соҳибқирон элчилари танлашга ҳам катта эътибор берганига шубҳа йўқ. Шулар жумласидан Испанияга бориб ва испан элчилари билан яна Самаркандга қайтган олий жаноб инсон Ал-Кеший сингари дипломатлар бор эди.

1394 й. Амир Темур тухтамишга юборган элчиси Шамсиддин Алмолиқийни Низомиддин, Шомий шундай таърифлайди. “У иш кўрган, ақлли, хушёр, Донишманд эди. У борган жойига ширинсуханлик билан кўнгилга ёқар гапларни айтиб, сўзнинг уланиши-ю, ривожига караб, мақсадини адо этди. Унинг сўзлари подшо ва амирлар калбига таъсир кўрсатиб, Тухтамишхон сулҳи сафога мойил бўлди ва Шамсиддин Алмолиқийни сийлаб, ҳурмат билан қайтарди”.

Амир Темур томонидан хорижий ҳукидорларгабарча номалар асосан, унинг ўз номидан ёзилган. Бу номалар ўша даврда Шарқда Эрон тили-яъи форс тилида битилган.

Аммо элчиларга топширилган мактублар одатда “Амир Темур Кўрачон сўзим(ёқи сўзимиз)” деган туркий жумла билан бошланган. Буни Овруна мамлакатларига йўллаган ёзишмаларида ҳам кўрамыз.

Амир Темур “Тузуклари”да, қайси ишни чораю тадбир билан битиришнинг иложи бўлса, унда килич ишлатмадим” деган ибора битилган. Бу нарса унинг дипломатиясида асосий ўрин тутганлигини маълум. Бу иқтисодий, сийсий, дипломатик йўл бутун Моварауннахрни бир яхлит давлат сифатида бирлаштиришда катта ижобий натижалар берди. Акс холда мўғулларнинг 150 йил давом этган зулмидан кейин энди кад ростлаб келаётган ўнлаб шаҳар ва кишлоқлар, суғориш иншоотлари кайтадан вайрон килинган бўлур эди. Бу эса ўз навбатида мўғул иститдодига қрши қурашишидаги яқдилликга раҳна солган мустақиллик тарафдорлари сифатида сиёсий майдонга чиққан кучларнинг ижтимоий ва иқтисодий таянчини ожизлантириб пировард натижада бу кучларнинг мақсадга эришув муддатини чўзиб юборган булур эди.

Амир Темур дипломатиясига хос хусусиятлардан яна бири, у ракибларга ёзган мактубларида ҳеч қачон шаркано одоб-ахлоқ доирасидан четга чиқмаган. Хатто ультиматум тарзида юборилган мактубларнинг биронтасида ҳам душман шахсини ҳақорат қилиш, ёмон сўзлар билан камситишни ўзига эп кўрмаган.

Амир Темур хукмронлик килган давлат сарҳадларида хорижий вакиллар, айниқса элчилар бедаҳл кишилар сифатида қарелар, унинг буйруғига биноан жойлардаги барча катта-кичик амалдорлар уларга ҳар томонлама қулай шароит ҳозирлашлари шарт қилиб қўйилган эди. Клавихонинг айтишига, испан элчилари амир Темур суворийлари туёқлари етган сарҳадларга кадам қўйиши биланоқ ўзларига нисбатан бутунлай бошқача муносабатга дуч келар эдилар. Улар йўл-йўлакай каерда тўхтамасинлар ҳамма жойда катта ҳурмат билан эъозланадилар, мутлако кулсиз, етарлига озиқ-овқат, от-улов ҳатто кийим-кечак билан ҳам таъминланиб борадилар.

Амир Темур салтанати Буюк ипак йўлининг энг серкатнов, сердаромад, гавжум ва осойишта қисми ҳисобланган.

Чунки катта-катта Карвон йўлларида ҳам соқчилар савдогарлар, элчилар ва саёҳатчиларнинг зарарсизлигини таъминланган. Улар олиб кетаётган товар маҳсулотларнинг зарарсизлиги тўла таъмин этилиб, йуқолган, ўғирланган ва зўрлик билан тортиб олинган нарсалар учун ҳеч қандай шавқат килинмаган. Шу билан бирга темур ўз мамлакатининг дахлсизлигини ҳам мустаҳқам ҳимоя этган.

Мамлакт чегарасидан олиб чиқиш кетилаётган ёқи аксинга олиб кирилаётган маҳсулотлар мунтазам равишда текширув масканлар орқали киргизилган ёқи чиқарилган. Клавихонинг ёзишига ҳеч кимга маҳсус руҳсатномасиз амударё орқали кайикларда руҳсатсиз чиқиб кетишга ҳаракат килса, маҳсус текшириш бўлинмаларида тўхталиб, ноқонуний бўлса кўлга олинган ва қаттиқ жазоланган. (бу бўлинмалар ўз вақтида божхона вазифасини бажарган). Мақсад ҳеч ким бу мамлакатдан ўғирлик килиб кочмаслиги, мамлакатнинг халқнинг мол-мулкани талон-тарож килиб бошқа мамлакатларга ўтиб кетишга ёқи кириб келишига йўл қўйилмаган.

Бу ҳақда Соҳибқирон “Мамлакатни ҳимоя қилиб, душманни йулатмаган навқарни юқори мартабага кўтариб, ҳурматсинлар, фасодчи, бузуки, нафси ёмон кимсаларни мамлакатдан хайдасинлар. Атрофдан кирган-чиққан молу-мулк, четдан кирган ва четга чиқадиган хар қандай ет кишилар, хар қайси мамлакатдан келган карвонлар ва ҳукмдорлик хақидаги хабарлар, кўшни подшоҳлар, уларнинг чопарлари, фикр-мулохазалари, ишлари ва узоқ ўлкалардан бўлиб, менинг даргоҳимга юзланган уламолар, фузалокар хақидаги батафсил фикрларни, хабарларни хабар навислар (яъни маълумот тўплавчи шахслар) ростлик, тўғрилиқ билан менга ёзиб турсинлар хабарларни кунма-кун, ҳафтама-ҳафта, ойма-ой менинг арзимга етказиб турсинлар”, деган эди.

Ўз-ўзидан кўриниб турибдики ташқи иқтисодий фаолият накадар одилона олиб берилган.

Биринчидан: Мамлакат чегаралари камчалик мустаҳкам бўлса, талон-тарожлик, ўчирлик, ташиб кетувчилик шунчалик кам бўлади ва мамлакат бозорлари ўз маҳсулотлари билан тукин-сочин бўлади.

Иккинчидан: Кўшни ёки узоқ чет мамлакатлар билан савдо ва товар алмашишни канчалик тўғри йўлга қўйилса ва унинг ривожланишини тўла таъминланса, мамлакат бозорлари чет эл маҳсулотлари билан тўлиб тошади ва нарх-наво шунчалик арзонлашади, кулларни кадри эса мустаҳкамланади.

Амир Темур мамлакатга чет эл сармоясининг қириб келишини ва бунинг натижасида мамлакат аҳолисининг иқтисодий баркамоллигини ўсишида ташқи иқтисодий алоқалар муҳим роль ўйнашини оқилона тушуниб етган.

Унинг 1402 йил Франция ва Англияга юборган элчиси султония архиепископиоаннга қироллар учун топширилган махсус-мактублардан ташқари Соҳибқирон қўйидаги икки нарсага ғоя каттик эътибор беришни уқдиради.

1. Хар иккала давлатда истиқомад қиладиган мусулмон ва христианлар ўртасида эркин иқтисодий муносабатларни барпо этиш, савдо-сотикни ҳар тарафлама ривожлантириш.

2. Агар қирол жаноби олийлари ва черқочлар бунга рай билдирсалар ва розилик берсалар, унда ушбу масала юзасидан бир шартнома тўзиб, бу ҳолни расмий суратда мустаҳкамлаш.

Умуман Амир Темур билан Овруна ҳукмдорларининг иқтисодий дипломатик алоқаларига келсак, бу номаларнинг айримлари ҳозир ҳам париш ва Лондон кутубхоналарида сакланиб келинмоқда. Куйида профессор Сильвестр де Саси томонидан қайта кўчирилган Амир Темурга номасининг профессор ботирхон Валихўжаев томонидан таржима килинган матн кўйидаги:

“Улуғ Амир Темур Кўрогон умрлари зиёда бўлғой малик Ре де Франса (Фарангистон қироли маъносида) ушбу дўстингизнинг юз минг саломи ва истакларини бир жаҳон орзулари билан бирга қабул қилғайсиз”.

Амир кабир ҳазратларига мустажоб бўлғувчи дуоларни етказишдан сўнг маълум бўлғайким, таълим бергувчи Кафар (“монах”) Франкас (Франциск) бу томонга етиб келиб, хазратнинг мактубларини ҳам олиб келди ва ул Амири Кабирнинг олийжан обликлар азамат ва улуғворликларини баён этдики, бундан ниҳоятда хурсанд бўлдик. Шунинг билан бирга у, сизнинг душманларимиз устига кўн сонли лашкар билан отланганингизни ҳам сўзлади. Оллоҳ таоланинг кўмаги бирла улар забун (мағлуб) бўлғайлар.

Бундан кейин навқирон хедим-подшоликнинг мор хасеси (архиепископ Иоанн) хизматингизга юборилади. У сизнинг ҳузурингизда барча воқеаларни сўзлаб бергусидир.

Энди ул Амири Кабирдан илтимосимиз ва умидимиз шулки, бизга муборак мактубларини ҳамиша йуллаб турсалар, токи улар бизни Амир Кабирнинг саломатликларидан хабардор килиб, бу соҳада хотиримизни жом килғайлар. Яна хазратлари ўз тожиларини биз томонга юборсалар ва биз уларнинг ҳурмат эътиборини бажо кеелтирсак, уларнинг ҳурмат-иззатлари сақланса, уларга ҳеч ким зўрлик кўрсатмаса, зиён еткизмаса. Чунки дунё тожирлар билан ободдир. Рисолат (элчиликни) ҳам ўрнатурмиз.

Давлат узоқ йиллар камроликда бўлсин. Хижрий 805 йил муқаррам ойининг аввалида (милодий 1402 й., 1 август) ёзилди. Париждаги миллий кутубхонада саклаб килинаётган Фарангистон қироли Карл Vнинг Амир Темурга йуллаган иккинчи номаси. Карл худонинг суюкли бандаси ва франклар қироли шавкатли ва қудратли ҳоқон Темурбейга салом ва тинчлик тилайди.

Шавкатли ва музаффар ҳукмдор маълумингизни, қудратли қироллар ва шавкатли подшолар ўзларининг диний мазҳабларидан, забони, дунёқараши ва қонунларининг тўрли-чуманлигидан катъий назар ҳоҳиш билдириб, иттифоқ ва ошно тутинсалар, улар қўли остидаги аҳли фуқаронинг ҳам тинчлигу-осойишталигини таъминланган булур эди. Шу боисдан сиз шавкатли ва музаффар ҳукмдорнинг архиепископ Иоанн жаноблари орқали юборган номангизни оларканмиз, бизга йуллаган саломингиз ва яхши тилакларингизни ўқиб ҳамда Сиз олийларининг душманимиз султон боязид устидан қучган зафарингизни эшитиб беҳад шод бўлдик... Алқисса ўзингиз истак билдирганингиздек, бундан буён ҳам бизга ва бизнинг фуқароларимизга нисбатан муруватли бўлғайсиз. Сизнинг марҳаматингиз билан бизнинг фуқаро ва савдогарларимиз томонларга борсинлар, сизнинг тожирларингиз ва савдо аҳлингиз бизнинг ерларга ташриф буюрсинлар. Сиз ва биз уларга қулай шароитлар яратиб берайлик хавфсизлигини таъминлайлик. Бу ишда бизнинг ваф қилажогимизни ва ваъдамизнинг барқарорлигини элчи архиепископ Иоаннинг ўз оғзидан эшитғайсиз.

Ва ниҳоятсиз олий ҳукмдорнинг ўз қўл остингиздаги ўлкаларда яшаётган христиан махҳабига мансуб фуқароларга нисбатдан муқовватли бўлаётганингизни ҳам эшитдик ва бунинг учун сизга ўз миннатдорчилигимизни баён этғумиздир. Биз

ҳам сиз ҳазратларининг фуқароларига насиб этгудек бўлса, бундан ҳам зиёда мулозамат кўрсатишга ҳаракат қилурмиз.

Нома милодий 1403 й. 15 июнида Париж шаҳрида битилди.

Амир Темур ташқи иқтисодни кенг миқёсда ривожлантириш мақсадида Англия, Испания, Франция, Хитой, Рус, Татаристон ва бошқа кўплаб мамлакатлар билан ана шундек оқилона иқтисодий фаолият юритган.

Фойдаланган адабиётлар:

1. И.Муминов “Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли”;
2. Шарофиддин Али Язвий “Амир Темур дипломатияси ҳақида”;
3. Амир Темур “Тузуклари”;
4. Сильвестр де Саси “Амир Темур Овруна ҳукмдорларнинг “иқтисодий” дипломатик алоқалар номалари”;
5. Никбоев У. “Темур давлатининг ташқи иқтисодий фаолияти ҳусусида” б.б.5-9. Ёш олимлар илмий ишлар тўплами. III китоб, 1996 й. ЎзР ФА Иқтисодиёт институти.